

תמורות במבחר המילים של עגנון / Charting Shifts in Agnon's Lexicon, 1909–1948 /
(תרס"ט–תש"ה)

Author(s): ברכה דלמצקי-פישלר and Brakha Dalmatzky-Fischler

Source: *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* / לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, כסלו התשס"ג, Vol. סה&lrn;, No. א&lrn; (כסלו התשס"ג), pp. 45-64

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24331180>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* / לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

תמורות במבחר המילים של עגנון (תרס"ט-תש"ה)

בשנת 1906 השיב מנדלי מוכר ספרים במכתב לשאלותיו של יהושע חנא רבניצקי:

[...] ולא הייתי בראשית עבודתי הספרותית אלא כקטן שמתחיל לדבר כלשון הוריו ואומניו [...] וכשיגדל ומוסיף דעת וחכמתו עומדת לו להבדיל בין טוב לרע אף לשונו הולכת ומתגברת וקונה לו סגנון לעצמו [...] ודו"ק. (שמרוק, עמ' 67)

לאחר כחמישים שנה, בטקס הענקת פרסי ישראל תשי"ד, נדרש גם עגנון לתיאור לשון סיפוריו:

[...] באמת אני כותב בלשון ספרי יראים אלא שיש לי תירוץ על זה. כך מקובלני מבית אבא וכך היו אבותי הגאונים הקדושים וזכרונם לברכה כותבים ועדיין ספריהם פתוחים [...] אבל [...] אף אני איני מנוקה מכל שמץ מודרניות, ואפילו איני רוצה להתמדרן המודרניות מתמרדת ורודה בי. ("זה חמשים שנה", מעצמי אל עצמי, עמ' 43)

דברי מנדלי ועגנון בנויים לכאורה במתכונת ביוגרפית-היסטורית דומה החושפת פער בין לשון ראשונה ללשון אחרונה. ואולם מנדלי מעמיד את תולדות סגנונו בחזקת התפתחות ערכית שיעדה השגת עצמאות אישית, ואילו עגנון מתבונן ברכיבי סגנונו כבעיקר מול טפל, כבעומד לדורות מול חולף, כברצוי מול אנוס.¹ אם נלמד מניסוחו הלעגני של עגנון את אפיוני הלשון המודרנית, נראה חידוש לשון, להתמדרן – הגזור ממילה לועזית ורומז גם למדרון² – ומשחק צלילים

* מאמר זה יסודתו בהרצאה בקונגרס השנים-עשר למדעי היהדות, תשנ"ז, במושב שיוחד למילון ההיסטורי והוקדש לפרופ' ז' בן-חיים במלאות לו תשעים שנה. תודתי לאקדמיה ללשון העברית ולחבריי במפעל המילון ההיסטורי שהושיטו לי את עזרתם בחפץ לב, ולאסתר גולדנברג שטרחה וקראה ואיזנה ותיקנה את נוסח ההרצאה. עם זה כל הכתוב הוא באחריותי בלבד. תודה גם למכון מזי"א ולסמדר ברק על השלמת פרטי מידע בענייני חידושי המילים. לשם שטף הקריאה בחרתי שלא לציין מראי מקומות מלאים, אלא את שמות היצירות ואת תאריכיהן בלבד. את רוב המובאות אפשר למצוא בעזרת מאגרי המילון ההיסטורי שבאקדמיה ללשון העברית.

1. ראה גם בר-אדון, תשל"ח, עמ' 180–192; שקד, עמ' 23–24; סדן, תשל"ט, עמ' 65–67.

2. "אל תקרא מודרני, אלא מדרוני", כתב אבינרי (תשכ"ה, עמ' 313).

הקושר את אלה עם מתמדת ועם רודה.³ עגנון בוחר אפוא לאפיין את המודרני באמצעות משחקי לשון דרשניים, ובה בעת מייחס לו מרד, עריצות וירידה. בדבריו אלו הגיב עגנון על ביקורת שנמתחה עליו עשרות שנים קודם לכן, עם הופעת סיפוריו הראשונים בארץ ישראל. באותה תקופה דנו אותו המבקרים גם על "האנדרלמוסיה המדרשית" בכמה מסיפוריו וגם על "האפקטים המודרניסטיים האימפרסיוניסטיים" באחרים (הלוי־צוויק, תשמ"ד, פרק ראשון). סיפורי העת ההיא, המשתרעת למן תרס"ט ועד תרע"ג, מכונים "סיפורי יפו" (תשעה־עשר במספר). בקבוצת סיפורים זו פתח לפני כמה שנים המדור ללשון הספרות החדשה שבמפעל המילון ההיסטורי את העיבוד המילוני של כתבי עגנון. השוואת הנסחים הראשונים עם נסחים מאוחרים ועם סיפורים מאוחרים – ואף עם מחברים אחרים – מאפשרת לנו לאמוד את מידת "המודרניות" המשתנה ולהתחקות אחר השיקולים שביסוד התמורות שחלו בלשוניותיהם. התמורות מלמדות שכלל שעגנון מתקדם בשכלול לשונו הוא אכן זונח "לשונות מודרניים" שנקט בראשית עבודתו הספרותית, אך באותה שעה הוא גם משאיר מאחוריו רבים ממאפייני לשון יראים. בצד הצמצום הכפול הזה הוא מוסיף ידיעה ולימוד – ידיעה בלשון ולימוד בטקסטים. גיבוש לשונו הסגולית כרוך אפוא בהתרחקות משני הקטבים ובניכוס משהו משניהם גם יחד.⁴

שנת תש"ו החותמת את התקופה שבדיון היא השנה שבה נסתיימה הדפסתו של הכרך האחרון (תמול שלשום) של מהדורת ברלין, היא הכינוס הראשון של סיפורי עגנון.

*

קלזנר מעיד שכשנדפס בפעם הראשונה "על סף בית המדרש" (תרנ"ד) נחשבו צירופי המטפוריים של ביאליק מחשבה פוריה והגיון רענן "כברזיזמים גמורים", והיו שסברו "שראוי לקרוע עליהם" (עמ' 3–4). גם אחרי כעשרים שנה (תרע"ז) עוד נשמעו הדי ביקורת לשימושים המטפוריים (שיש הכורכים אותם עם דקדנטיות סימבוליסטית):

אם יכתוב איש ממנו שחיים שלש תיבות הנמצאות כסדרן בכתבי קדשינו, הלא "משכיל" הוא מדור הישן, הכותב "מליצה" וחצאי פסוקים. אולם, אם יבחר סגנון לא ידעוהו אבותינו יתהלל כסופר מודרני. (סירקין, עמ' 38)

בהמשך הזכיר סירקין לגנאי את השימוש המטפורי במילים זָרם וּרְגֵשׁ, כגון זרם

3. דומה לו "כל שהוא פרופסור מפריס פרופסוריותו" ("לשם ר' בנימין", מעצמי אל עצמי).
 4. ראה גם דברי משה שמיר המובאים בספרו של בראדון, תשל"ח, עמ' 184; שלום, י"ב באדר ב', הפרק "האמן ואיש המסורת".

החיים או רגשי לב שבימינו הן כמטפורות מילוניות לכל דבר: "רגש הוראתו בלשון המקרא: שָׁאוֹן, המולה [...] ובדברי חז"ל הרגשה גופנית" (שם). ואכן, גם בלשונו של עגנון שימשו צירופים מטפוריים דומים: רגשי לבב (בארה של מרים, תרס"ט) וזרמת החיים (החופה השחורה, תרע"ג). מבחינה זו לא נבדלה בהרבה לשונו של עגנון מלשונו של חלוצי המודרנה ושל בחירי הסופרים (ולא רק בשירה) בתקופת התחייה, ואף קודם לה:

- ש' בן-ציון: כלחש מבוע המפכה בצנעה (אל כוכבי, תרע"ב); ביאליק: נול ויפכה חרש לחש שפתים (אבי, תרפ"ח); עגנון: איני רוצה שהשירה תפכה כקול מים רבים במורד ההר (קו ודברים [על ש' בן-ציון], תר"ע); וכקול מים רבים יפכה הקול (בארה של מרים, תרס"ט); שירת הבאר מפכה (שם).⁵
- גנסין: ואורג את הרהורי הכמוסים (אצל, תרע"ג); ביאליק: אורגים צלילים חורי (אחד אחד ובאין רואה, תרע"ו); עגנון: וזהרורי לילה יארגו חופתם (בארה של מרים, תרס"ט); ואורגות חוט של רגש טמיר (שם).
- לילינבלום: דמעותי הרתחות צללו במי נהר (חטאות נעורים, תרל"ו); יל"ג: ולהרעיף רסיסי דמעות רותחות (צלוחית של פלייטון, תר"ם); מנדלי: דמעות רותחות נושרות מעיני (ספר הקבצנים, תרס"ט); ביאליק: שני רסיסי דמעה רותחים (ביום סתיו, תר"ס); בדמעה ההיא הרתחת (לבדי, תרס"ב); עגנון: דמעה רותחת פעפעה על אישון בת עינו (מטתו של שלמה יעקב, תרע"ג); דמעות מרתיחות את עיניו (והיה העקוב למישור, תרע"ב).

לא רק שימושים מטפוריים אפיינו את לשון הדור. שם התואר צחור, למשל, היה עדיף מלבן (גם בלשונו של סופרי ההשכלה), ושימש בהקשרים דומים בסיפורי גנסין (מימין) ועגנון (משמאל):

- אצל: וכפרח צחור בשלל הפרחים הכהים / לילות: עתרת חבצלות צחורות תגוענה בלב העציץ השחור.
- בטרם: פרפרים צחורים רוחצים בה דומם / לילות: ברבורים צחורים על גדות הנחלים השחורים.
- בטרם: ורפרפה לפניו אותה יד צחורה וארוכה / לילות: נעמן שת ידו הצחורה אל פיו.
- בטרם: מצחה הצחור / תשרי: פנים רכות וצחורות.
- בטרם: מטה צחורה / תשרי: כרים וכסתות צחורים; מטה מוצעת צחורים.

5. עוד לתפוצת פועלי הנזילה בשימושים מטפוריים השווה: "יגון חשאי זלף" (ביאליק, החצוצרה נתבישה, תרע"ז), "המיה נגינתית הזולפת וכובשת את הלב" (גנסין, אצל, תרע"ג), "עיניה הרעיפו יגון" (ביאליק, אגדת שלושה וארבעה, תר"ץ), "קירות הבית מרעיפים עצבות" (עגנון, עגנות, תרס"ט).

עוד מילים שבחרו עגנון וסופרים אחרים על פי שיקולים פואטיים הן מילים המתבלטות בצליליהן באמצעות הכפלת עיצורים, כגון שפירים, צפירים, זהורים, שברירים, רביבים, צללי, טללי, רסיסי, זלזלים; מרפרף, מפרפר, מבצבץ, מפעפע, מבעבע, מנצנץ, משגשג, מרשרש, מרפרף, משתקשק; אפלולי, אפלולית, כחלחל, אפרפר, ירקרק, צהבהב, חוורור, שחורורי ועוד.⁶

עד כמה סוג מילים זה מאפיין את ספרות התקופה מלמדים השמות "רביבים" לכתב העת של ברנר (תרס"ח-תרע"ד), "צפירים" למאמר הביקורת של אהרן קבק (הפועל הצעיר, תרע"ד), "צללים" לקובץ ספרותי לזכר שמחה רפפורט (תרע"ו) ו"זהורים" לסיפור של מנחם פוזנסקי (תרע"ד, ואסופה באותו השם בשנת תרפ"ז).

מקצת המילים האלה הן אנונימיות, ובאחרות ההכפלה מביעה גם את ההקטנה, כגון צבעי ביניים לגוניהם (בדוגמאות הושם הדגש על השימוש הדומה בלשונם של הסופרים):

- גנסיין: ותמרות התכלת [...] מכתירות [...] את ראשו אד כחלחל (בטרם, תרס"ט); חשרת האד שלו החוורורה (שם); ביאליק: עשן קל וכחלחל (פרק מספיה, נכתב קודם תרס"ח, נדפס בתרצ"ד); אדים חורורים פשטו בעמקים (מגילת האש, תרס"ה); ברנר: ואד חם וכחלחל היה מסביבנו (בין מים למים, תר"ע); עגנון: עשן כחלחל וכהה מתפתל עקלתון (תשרי, תרע"ב); גופיהם החורורים של עבי הלילה (עגונות, תרס"ט).

הצורך לבטא הקטנה מאפיין סופרים הכותבים בהשפעת הספרויות והשפות הסלוויות והיידיש, השפעה שבעקיפין ובמישרין פעלה גם על עגנון. הרכיב בת נפוץ אף הוא בקרב סופרים ("מילון חידושי שלונסקי" הוא עד בולט במיוחד) בצירופים חדשים וישנים להקטנה ולצרכים אחרים, כגון בת-צמח אצל מנדלי, בת תשוקה אצל עגנון, ובת השיר/השירה (=מוזה) ובת קול (=הד) אצל שניהם (תרס"ט-תרע"ז). ועוד:

- ברנר: בעלת עינים שחורות-כוערות [...] ובת צחוק חמדתי וריקני (בין מים למים, תר"ע); גנסיין: בת צחוק חצופה ומסותרת המרפרפת [...] (אצל, תרע"ג); עגנון: בת צחוק מתגלה ומרפרפת (והיה העקוב למישור, תרע"ב); מנדלי: ונתבונן ליעלים מחמדי בת עין (ספר תולדות הטבע, א, תרכ"ב); בשלל צבעיו מחמדי בת עין (שם, ב, תרכ"ז); ביאליק: על מחמדי בת עיני (תקות עני, תרנ"ט); עגנון: הוי פעוטי, זאטוטי, מחמדי בת עין (תשרי, תרע"ב) – מיווג הצירופים המקראיים מחמדי עין ובת עין.

6. כמה מן המילים האלה הן חידושי ביאליק, על פי אבינרי, תרצ"ה. על צפירים ראה בקון, עמ' 213. על גנסיין ראה בריוסף, עמ' 63.

*

בסיפור "בנערינו ובזקנינו" משנת תר"ף נד עגנון ל"ספרותנו העלובה, אשר כל קוראיה יחכו למלה מודרנית כאל מלקוש ורביבים". באותה השעה – עקב תפנית בפואטיקה שלו (שקד; הלוֹי־צוויק, תשמ"ט) ולקראת הדפסה חדשה של כמה סיפורים – הוא מוחק מיצירותיו המוקדמות את רוב המילים האלה על שימושיהן המטפוריים, ואת מיעוטן הוא ממיר בחלופות "תמימות", כגון מאירה במקום זולפת אורה חשאית (הנדח, תרע"ט-תרצ"א), צחוק נוגה במקום בת צחוק נוגה⁷ (מחולת המות, תר"ף-תרצ"א), האתרוג פורח תחת האתרוג משגשג (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף), לבן תמורת צחור וכו'. ובכל זאת כמה מהן הניח במקומן, למשל ירקרק. אולי משום שאסתר-הדסה היתה ירקרקת (או ירקרוקית), והרי עגנון כינה את אשתו "ירקרקת שלי" על שום שמה ורזונה (אסתרליין יקירתי, עמ' 16). בפעם היחידה שהמיר ירקרק בירוק חזר בו וכתב שוב ירקרק, כפי שמראים גלגולי הנוסח האלה:

- ווילונות ירקרקים כגלי נילוס שטופים עליהם (תשרי, תרע"ב) < ווילונות ירוקים [...] (גבעת החול, תר"ף) < ווילונות ירקרקים [...] (גבעת החול, תרצ"א).
- מילים מן הסוגים שנזכרו למעלה מוסיפות, כמובן, לשמש בלשונו, אך בפזור גדול יותר, וממילא כשהן נטועות בהקשר ובסביבה בעלי אופי ראיסטי, משתנים ייעודן ורושמן:
- קצף לבן עכורוי עלה על שפתותיו וחורורת כהה השתרעה על לחייו (והיה העקוב למישור, תרע"ט).
- ליחלח את אצבעותיו ברוק והתחיל מסלסל בפאותיו עד שעשאן כשתי גרגרות (אצל חמדת, תש"ד).
- [הפירות] היו מפכפכים ועולים מפי הכד והיו שרויים כנגד פי והיו מבעבעין ועולים (טלית אחרת, תש"י).
- לא נשתייר מהם אלא בת ריח של כנזין חרוך ושל תמרוקים ושל אבק (המכתב, תש"י).
- בגדי קיץ של משי צחור לבנוני ומקל עבה צהבהב חום (שירה, מן העיזבון).

*

ומזיקת הלשון לספרות בת הזמן נעבור אל הזיקה למציאות בת הזמן. במילוננו של גור (גורובסקי) שנדפס בארץ ישראל בשנת תרע"ט מתועדים חידושים

7. ללשון נקבה כמליצה כנגד לשון זכר כלשון פשוט השווה שירת ערש (לילות, תרע"ג) ואורה חשאית (הנדח, תרע"ט) עם חילופיהם שיר ערש (סיפורי אהבים, תרצ"א) ואור חשאי (אלו ואלו, תש"ב).

רבים ובהם שמנת,⁸ מחוך⁹ ומטרייה.¹⁰ באותה עת כתב עגנון בגרמניה את הסיפור "בנערנו ובזקנינו" (פרסמו בשנת תר"ף) וחיפש מילים מתאימות לסמן את המושגים האלה – ומצא: שמנונית, אהיל ומעכון, שהם חידושים במשמעות בלבד.¹¹ עגנון הסתייג כידוע מחידושי מילים בני יומם שאפיינו בעיקר את תקופת התחייה, אבל חלופותיו אלה נראות כחידושי סופרי תקופת ההשכלה שנוקקו למילים חדשות לצורכי הכתיבה הספרותית, הפובליציסטית והמדעית, אבל הצטיינו בטהרנות ונהגו לשאול מילים מן המקורות ולהסיט את משמעויותיהן בלבד.

מכל מקום, במהדורת תרצ"א החליף עגנון את השמנונית בשמנת. שמנונית עניינה שומן מן החי ואילו שמנת כבר הייתה אז נחלת הכול.¹² את המעכון מחק עגנון כליל מסיפור זה, אבל לימים כתב מחוך ב"סיפור פשוט" (תרצ"ה); לעומת אלה התמיד במילה אהיל ולא החליף אותה במטרייה מבית היוצר של בן־יהודה. מאוחר יותר העדיף את סוכך¹³ (על המסים, תש"י), או סוכך של גשמים (אורח נטה ללון, תרצ"ט).¹⁴ עגנון ויתר גם על המגפנף (תשרי, תרע"ב), שאף היא חידוש במשמעות בלבד, ומחק אותה (גבעת החול, תר"ף), אבל לאחר עשרים וחמש שנים כתב מניפה (תמול שלשום, תש"ו).

יותר ממגמה עקיבה מציינים השינויים האלה פתרונות לגופן של מילים; כמו כן אפשר שלפעמים שיחק גם הרצון להיבדל מן הלשון הקיבוצית. עם זה בדיקת אוצר המילים בסיפורים מוקדמים מלמדת שתחילה לא היה עגנון קנאי בהתנגדותו למילים חדשות, ובנוסחם הראשון רבות הן והן עדות למילונה של התקופה ולסובסטרט של הסופר. דומה שבכתיבה ראשונה כתב עגנון לפי תומו ואילו בַּעֲבוּר להדפסה שנייה נתן את הדעת אל החידושים וניפה אותם. במשך הזמן הלך והתגבש יחסו לחידושי

8. חיקוי לצלילי המילים schmant (גרמנית), סמעטענע (יידיש), śmietana (פולנית) ו־cmetána (רוסית). והשווה א' בן־יהודה (בהשתתפות י' גרזובסקי), מלון רוסי-עברי-אשכנזי, ורשה תרפ"ח; י' גרזובסקי (בהשתתפות י' קלזנר), מלון עברי-רוסי-אשכנזי, ורשה תרס"ז.
9. מקורה בתרגום אונקלוס לשמות לה, כב.
10. חידושו הוותיק של בן־יהודה. ראה סיוון, תשכ"ח, עמ' פ.
11. ראה זבחים כו ע"א; נזיר מט ע"ב; בראשית רבה נז, ד.
12. השווה: "לזה תן שמנת, לזה חביתה של ארבע ביצים..." (ברנר, שכול וכשלו, תר"ף), "כדים של חלב חמוץ וצלחות של שמנת" (הוז, בישוב של יער, תר"ץ).
13. ראה גם אבינרי, תשכ"ה, עמ' 353. בן־ציון ניקד סוכך (עמ' 145), ופירש: "מאהיל בפני הגשם והחמה". בטור "לשוננו לעם" (הארץ, י"ט במרחשוון תרצ"ו) נתפרסמה תשובת המערכת למכתבו של מ' מקליס, וזה לשונה: "הצעתו להנהיג את השם המחודש על ידו 'אהיל' במקום שמשיה ומטריה לא נתקבלה. במלונים של טורצ'ינר [גרמני-עברי, 1927, בשיתוף עם לזר] וקופמן [אנגלי-עברי, 1929] נקבע לכך השם 'סוכך' והוא כולל את השמשיה והמטריה יחד".
14. ופעם אחת אפילו שמשיה בסיפור "כנגן המגן". סיפור זה נכתב תחילה כחלק מ"תמול שלשום", אבל מאחר שלא נדפס אלא אחרי חייו אין לדעת מה היה עולה בסופה של אותה המילה. ראה סיוון, תש"ל, עמ' 245.

המילים ובייחוד לחידושי "החוג הירושלמי"¹⁵ את מברשת שאימץ תחילה (תשרי, תרע"ב) הוא ממיר בכלי שֶׁער (גבעת החול, תר"ף), ולא זו בלבד אלא הוא מבכר חידוש של ביאליק שלא נשתגר – משַׁערת שְׁניים – ובלבד שלא להשתמש במברשת שְׁניים (עובדיה בעל מוס, תרפ"א-תרצ"א). הוא גם כותב מדְּיִכָה (בנערינו ובזקנינו, תרצ"א) כגנסין, אף על פי שלמִדְרָכָה כבר יש וחק מילוני – ושתייהן חידושים. גם את דרמטורג (בנערינו ובזקנינו, תר"ף) הוא מחליף במהדורת תרצ"א לא במחבר מחזות אלא במחבר חזיונות. מחזה בהוראת 'דרמה' דחקה בתקופת התחייה את חֲזִיזִין המשכילית, ושימשה בלשונו של עגנון בשנת תרס"ח כסיפור "בארה של מרים". ביצירה זו מונחות זו ליד זו המילים מחזה וחֲזִיזִין ואפשר שיש ביניהן הבדל במשמעות: החזיון הוא הצגה על הבימה ואילו המחזה הוא המצע הכתוב שלה. אבל אפשר שהצירוף מחבר חזיונות היה מעין מחאה על החידוש מחזאי. על הסתייגותו של עגנון מן הצורך אֵי אפשר ללמוד מסדרה של חילופי נוסחאות בסיפור "בנערינו ובזקנינו"¹⁶ עתונאי הוחלפה בזורנליסט, בונדאי בחבר הבונד ופונְדָקֵי המשכילית – בפונְדָקֵי המסורתית.¹⁷

עגנון מוחק אפוא מילים חדשות מנסחים ראשונים של סיפוריו וממירן במילים שִׁנּוּת, במילים לועזיות ובעיקר בצירופים:¹⁸

- ממחטה < מטפחת אף (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף)
- בשבת תחכמוני < באוניברסיטה (שם)¹⁹
- והשיחות היו מענינות²⁰ < והשיחות היו נאות (בנערינו ובזקנינו, תר"ף-תרצ"א)
- מטבח < בית/חדר הבישול (כדמי ימיה, תרפ"ג-תרצ"א)
- הרואה חשבון < בעל החשבונות (מעלות ומורדות, תרע"ט-תרצ"א)
- תותחים < כלי משחית (אורח נטה ללון, תיקון בכתב היד²¹)
- מחסן של עצים < אוצר של עצים (שם)²²
- תמרונים < אימונים של מלחמה (שם)²³

15. ראה פישלר, ושם עוד הפניות.
16. וגם מהערפה של צורנים אחרים; ראה גולדנברג.
17. ברכות הימים מופיעות המילים מחזאי ב"שירה" ועתונאי ב"תמול שלשום".
18. בנושא זה עסקה לאחרונה גם גלילה מור בהרצאתה "על ייחודים לשוניים במבחר מחידושי לשונו של עגנון ב"שירה" במסגרת המפגש השמונה-עשר של חברי החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, כ"ב בניסן תשס"ב (4 באפריל 2002).
19. ואילו ב"קורות בתינו": בית החכמה וגם בית הלימודיות.
20. על מעניין ראה גם פישלר, עמ' 69.
21. תודתי לארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על הרשות לעיין בכתב יד זה.
22. אבל ב"לפנים מן החומה" שוב מחסן.
23. לשימושיה של אימון ראה פישלר.

עד שטבע מנדלי את המונח דו־קרב²⁴ והכניס אותו לרומן "בעמק הבכא" (תרנ"ז), הוא השתמש בצירוף מלחמת השניים (פתיחתא, תרנ"ד²⁵). עגנון לטעמו דבק במלחמת השניים (בנערינו ובזקנינו, תר"ף),²⁶ כשם שהעדיף צירופים אחרים, כגון ועד העיר (=העירייה; מכתב אל ש"ז שוקן לאחר פרעות תרפ"ט), כסא המשענת (כפורים, תרפ"ו), עט עופרת (בארה של מרים, תרס"ט), לוח מזונות (פת שלמה, תרצ"ג), כלי הדלקה (=מצית; מקטרתו של זקני עליו השלום, תש"ב), בית מזון (אצל חמדת, תש"ד), קושר ספרים (ש"ס של בית זקני ז"ל, תרפ"ג).²⁷

ואולם החידושים נשקפים לעין הקורא מבעד לצירופים ולתחליפים הארכאיים כ"בבואות הפוכות". כך משתלבות אידאולוגיה לשונית והזרה ספרותית – ובסיפורים שמועד התרחשותם קדום – גם התאם היסטורי. ראוי להדגיש שחלופות ארכאיות כאלה הן המשך (אם כי מתוך כוונות אמנותיות שונות) לא לספרות הרבנית לבדה אלא גם – ואולי בעיקר – לספרות ההשכלה²⁸ שהטהרנות שלה כוונה גם נגד חידושי מילים. "מאה שנה התפתחה הספרות ברוח־אירופה, ואף־על־פי־כן לא בראה מלים כלל וכלל", התלונן קלזנר (עמ' 21), אך שלא כעגנון ראה הוא את המילים והצירופים הוותיקים "כאבן מעמסה על הדיבור והכתיבה" בבואם לשמש צרכים חדשים (שם).

את יחסו לחידושים מביע עגנון בדיבור מפורש:²⁹

- גם מלה של פושעים "מלטפים" שחידש בן יהודה תמצאו שם בשיר (ברוח התורה, תרפ"ו).
- נוסע [...] בעגלה שמהלכת על ידי קיטור, שקוראים לה היום רכבת (שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו, תש"ז).³⁰
- המלה נוחיות עדיין לא נבראה, אבל הרצון לנוחיות כבר היה קיים (אברהם יעקב ברור, תשי"ט).

24. על פי קלזנר, עמ' 4.

25. במהדורת היובל, תרע"א, כבר המיר אותו גם כאן בדו־קרב.

26. וגם כשכתב באחרית ימיו דו קרב, הרי הכניס אותו למסגרת מבטלת: "שאותו אדון יוצא למלחמת הבינים מה שקוראים היום דו קרב" (ישנות גם חדשות, תשכ"ח). מלחמת ביניים משמש, למשל, בלשון ברדיצ'בסקי, בסיפור "בסתר רעם", תרפ"א.

27. והמגמה ממשיכה גם לאחר התקופה הנדונה: טבלה של נחושת (=מגש; הירחמאלים), בית מלח (מר היילפרין), מקל של שיניים (=קיסם; מול דגים, תשט"ז) ועוד. לדוגמאות מ"שירה" ראו קררי, תשמ"א; לרשימת חידושי בן־יהודה ראה סיוון, תשכ"ח.

28. ראה מירון, עמ' 188.

29. לעוד דוגמאות ראה בר־אדון, תשנ"ד.

30. ואולי משום מקום ההתרחשות של הסיפור (השווה גם עגלת קיטור, ישנות גם חדשות, תשכ"ח). בסיפור "תשרי" משנת תרע"ב באה רכבת בלא כל הערה.

- שבלשון עברית שבדו להם קוראים לזה אדיבות³¹ ואני קורא לזה בפשיטות רשעות (לפנים מן החומה, אחרי תש"ך).³²

אך גם כאשר מופעל הסינון הרעיוני מגביל אותו השיקול הפואטי, בין זה הכפוף לצורכי הפרודיה, כגון רכבת ונוחיות שהובאו לעיל או רצינות הנדונה בהרחבה בחיבורי בר-אדון,³³ בין זה הנשמע לדרישות הֶאֱלִיָּה,³⁴ כגון גננת, רכבת ונזלת, שהן לא רק מילים חדשות אלא אף מושגים חדשים (נזלת, גננת) או עצמים חדשים בעולם (רכבת). מילים אלה מוסיפות אפוא להתקיים, אף על פי שמילים חדשות אחרות כמותן, כגון סיפה, מגבת, גרב, ריבה ומלטף/לוטף, הוחלפו בצינורה, אלונטית,³⁵ פוזמק, מרקחת ומחליק/משעע (לילות, תרע"ג; גבעת החול, תר"ף). בדיקה יסודית יותר חייבת להביא בחשבון גם את שיקולי הסוגה וגם את זירת ההתרחשות: גליציה או ארץ ישראל, עבר רחוק או עבר קרוב.³⁶ עם הזמן עומעם "צלצולו" של החידוש וחדל לצרום. כך נמצא שהמילה החדשה עתון היא תחליף כשר לנגזרת שלה, עתונות: "כי קורא עתונות אבי" (ברמי ימיה, תרפ"ג) הוחלף במהדורת תרצ"א במשפט "כי הרבה אבי לקרוא בעתונים".³⁷ גם מילים לועזיות וצירופים ארכאיים החליף עגנון במהדורת תרצ"א במילים עבריות חדשות (בצורתן או במשמען): תוי פוסטה בכולים, קנדיטט במועמד, דפשה במכתב, בית יד בשרוול, קנה רובה באקדח ונזיר מן הבשר בצמחוני (בנערינו ובזקנינו, תר"ף-תרצ"א; מעשה רבי יוסף, תרפ"ה-תרצ"א).³⁸ תמורות אפשר לראות גם בהשוואת סיפורים מוקדמים עם מאוחרים, כגון בתי עיניים בסיפור מוקדם (והיה העקוב למישור, תרע"ב) לעומת משקפיים לאחר שנים (אורח נטה ללון, תרצ"ט). במקרים נדירים אפשר לפגוש שרשרת של תמורות, כמו גלגוליה של הגחלילית: מַרְמַת אור אל תולעת אור (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף) מזה ומגחלילית אל גחלילית (פנים אחרות, תרצ"ד-תש"א) מזה.³⁹

31. אבל בסיפור "הפקר" משנת תש"ה: "והפנה ראשו כנגדי מתוך אדיבות".
32. וראה גם לעיל, הערה 26. ואילו מן המשפט: "ויעש לו כנפים לעוף. לא ככנפי המוטוס [...] אף לא ככנפי האוירון הראשון [...] ("בית המועצות הגדול" [מתוך כתב יד], עיר ומלוואה) לא רק משתמעת כפירה בנחיצותו של הסימן אלא גם זלזול בתוכנו.
33. ראה בר-אדון, תשל"ח, עמ' 51-57; בר-אדון, תשנ"ד, עמ' 282-283. ושם נזכרות עוד מילים.
34. ראה גם קרר, תשמ"ט-תש"ן.
35. לניסיון להבדיל בין משמעויותיהן של אלונטית ומגבת ראה "לשוננו לעם", הארץ, י"ג בכסלו תרצ"ג.
36. גולדנברג, עמ' 25.
37. אבל אפשר שסיבת החילוף אינה החידוש אלא המשמעות המופשטת של המילה עתונות שאינה הולמת את ההקשר.
38. ראה סוף הערה 27 לעיל.
39. וגם בסיפורים מאוחרים יותר: משטרה (שירה) ובית השוטרים (עד הנה), מאפרה (מר היילפרין) ובית אפר (פתחי דברים). ראה גם גולדנברג: רסטוראן, בית-אוכל, מסעדה (עמ' 26).

כמה סיבות להמרות אלה; מהן שריחו של החידוש פג בהן וממילא גם הצורך לדחותו, מהן שהן חידושים במשמעות בלבד ולכן זכו למשהו הכשר, ומהן מסמנות מושגים מודרניים, אף הם בני יומם, ולפיכך הם יאים לשמם ושמם יאה להם. אבל למושגים הוותיקים יאים השמות הישנים. לדוגמה: עד העת החדשה (אפילו אצל מנדלי) רק לבהמה ולחיה היה חזה ואילו לאדם היה לב. עגנון כתב תחילה כברנר וכגנסין חזה, כגון "לאמצו יפה יפה אל חזה" (גבעת החול, תר"ף), ואחר כך שינה (כאן ובשאר מקומות): "אל לבה".

אפשר לסכם ולומר שהשינויים בשני הכיוונים משקפים לא רק את תולדות טעמו של עגנון אלא גם את תולדות המילים.

*

הדחייה שדחה עגנון את המודרני אינה מכוונת רק נגד מילים בולטות בחידושן. המרותיו ממהדורה למהדורה חושפות את חולשות הסטנדרד בן הזמן ההוא, סטנדרד שהוא עצמו היה שותף לו תחילה:

- כרסמה יעל חיות צרור משערות ראשו < וכרסמה בבת ראש קיוצה משערות ראשו (גבעת החול, תר"ף).⁴⁰
- נמצא העתון פתוח בעמוד ראשון < נמצא העתון פרוס לפניו [...] (אורח נטה ללון, כתב יד).⁴¹
- נתכעס עליה יותר, שהיא מדמה עצמה לו < [...] שהיא משווה [...] (שם).⁴²
- נראה להם הארון כשהוא נפול אחורי החלון ומוטל בחדר כמת < [...] כשהוא שמוט [...] (עגונות, תרס"ח).
- והמסובים [...] פושטים באין רואים את אבנטיהם מעל מתניהם (תורה וגדולה, תרע"ב) < והקוראים מפתחים אבנטיהם לרוחה (תורה וגדולה, תרפ"ג) < מרפים אבנטיהם (הכנסת כלה, תרצ"א).⁴³

40. על פי שיר השירים: "קצצותיו תלתלים" (ה, יא), "שראשי נמלא טל קצצותי רסיסי לילה" (ה, ב), ופירש רש"י: "קצצות הן דבוקי שערות הראש המדובקים יחד שקורין כלוציי"לש". צרור בהוראת 'קבוצה, קווצה' אינו בא במקורות הקלאסיים.

41. כדי להבדיל בין ספר לעיתון, הן משום תמונת המציאות (העיתון נפרס בהיפתחו), הן משום ש"ספר פתוח" הוא צירוף טעון למן המקרא ("וספרין פתיחו", דנ"ז, י, ורש"י מפרש על פי המדרש: "הספרים נפתחו, ספרי העבירות והרעות שעשו").

42. מדמה הוא לעניין דמיון זהות ומשווה לעניין גזרה שווה. "אמר לו ומשווה אתה עמה? אמר לו: לא. אמר לו עד שאתה משווה אותנו לך השווה את בניך" (ויק"ר ד, ו).

43. תחילה מחליף עגנון את הפועל בעל המשמעות הרחבה (פושט) בפועל המיוחד לחגורה (מפתח), על פי מלכים א כ, יא. החילוף השני כבר שייך לקטגוריה אחרת של שינויים – מצירוף פריפרסטי לפועל בודד המכיל את רכיבי המשמעות שעמדו בצירוף בנפרד: "מפתחים..."

- ומזגה לה כוס מים (תשרי, תרע"ב) < ויצקה לה כוס מים (גבעת החול, תר"ף) < יצקה לה כוס מים. חמדת נטל את הבקבוק ומזג לה יין (גבעת החול, תרצ"א).⁴⁴

מצד המילון – החילופים האלה מחודדים את הבדלי המשמעות שבין הנרדפים לכאורה (צורר/קווצה, פתח/פרס וכו') ומבליטים את שימושיהם ואת הקשריהם הנבדלים; מצד הסגנון – כמה מן החילופים עשויים לנער את שגרת הלשון ולרענן את צירופיה. המובאה האחרונה מדגימה את ההבחנה בין יצק ובין מזג (שפירושו 'מהל') בדרך של הצגת שימושי הנרדפים כחילופים של דיוק לא רק בתולדות הטקסט אלא ברצף עצמו, לא רק בפרדיגמה אלא גם בסינטגמה.⁴⁵

ביסוד החילופים האלה מונחת כמיהה רומנטית ללשון העבר ולסגולותיה העדיפות. לשון העבר – העבר הרחוק במשמע, שכן הסטנדרד בן הזמן שממנו מבקש עגנון להתרחק הוא תערובת של השפעות, וביניהן העברית הרבנית והיידיש המשוקעת בה. הדיוקים הסמנטיים של עגנון עשויים אפוא לכוון גם נגד לשון זו שהוא מרכה לדבר ביקרה.

*

הז'רגון המשכילי אף הוא מצטמצם מנוסח לנוסח. בסטירה על התנועה הציונית בגליציה, "בנערינו ובזקנינו", משמשות בנוסח תר"ף המילים נאור, חשוכים, מורדי האור, שפה חיה, השכלה ועוד. המילים האלה, המייצגות מושגים טעונים ושנויים במחלוקת למן תקופת ההשכלה, מתמעטות או נמחקות כליל במהדורה המאוחרת – אולי מתוך המגמה הטיפוסית לעגנון לעמעם את הפרודיה המגולגל ולהעדיף אירוניה מסותרת.

כיוון זה נגלה באותו הסיפור גם כשעגנון ממיר מילים משכיליות וציוניות אופייניות בחלופות ניטרליות או קלאסיות:

- צביעות היתה בו < במרמה עשה כן.⁴⁶
- אפילו בזרגון היה מסיח < אפילו ביידיש [...].

לרוחה" < "מרפים". גם שינוי זה מצוי הרבה בלשון עגנון, כגון בכתב היד של אורח נטה ללון: "התחלתי מדבר בשבחה" < "פתחתי בשבחה"; "להאכילו ולהשקותו" < "לזונו"; "מרכין גופו" < "שוחה"; "משכתי רוח" < "שאפתי".

44. עגנון מבקש להבליט משמעות של מזג שנפלטה מן השימוש בימינו – 'מהל' יין' (למשל "כיון המזוג במים", נגעים א, ב).

45. הפועל מזג בשימוש הסטנדרטי שב ומופיע כמה פעמים בסיפור "אצל חמדת", תש"ד.

46. עשה במרמה הוא צירוף מוכר בפרשנות המקרא. במקרא: "בא במרמה" (בר' כז, לה). צביעות מקורה בימי הביניים (הכחור ב, כג), והיא שכיחה בשיח המשכילי, למשל ברומן של אברהם מאפו "עית צבוע".

- מי שהרגש הלאומי לא כבה בלבו < מי שהניצוץ הלאומי לא הועם בלבו.⁴⁷
- וכהשקפת עולמו אז השקפת עולמו עתה < ועדיין לבו שלם כבתחילתו.⁴⁸

השימוש הפרודי בז'רגון המשכילי והצינוני נותן פתחון פה למושא הפרודיה, ואילו הצמצום במילים מסוג זה מקטין את הישענותה של הסטירה על לשון המושא שלה. ואכן עגנון משמיט בגרסת תרצ"א גם שיבוצים שנפוצו בספרות ההשכלה והובאו בסיפור לשם פרודיה, כמו "על שפה כושית ידו הדה", "המושכים בשבט סופר עברי", "אין פרץ ואין צווחה" ועוד.⁴⁹

ואם בפרודיה כך, כל שכן בטקסט שאינו פרודי. למשל, הצירוף בתי נפש (במקרא 'תכשיט') רווח בתקופת ההשכלה בשימוש מושאל הדומה לחדרי לב. וכן בלשונו של עגנון:

- דוד גורדון: המליצים וחוקרי בתי הנפש (דרכי הרפואה, תר"ל); מנדלי: אתה יודע לחדור בחדרי בתי נפשו (האבות והבנים, תרכ"ח); אחד העם: ושלחת בוערת בבתי נפשו (על פרשת דרכים, תרנ"ה); עגנון: ופתאום באה מנוחה בכל בתי נפשו (תשרי, תרע"ב).

עגנון שכתב תחילה בכמה מקומות בתי נפש קיים במהדורות מאוחרות את הנפש בלבד.⁵⁰ אין צריך לומר שגם צמצום הגודש הסנטימנטלי במהדורותיהם המאוחרות של כמה מסיפורי יפו היה כרוך במחיקת מליצות מקראיות וכמו־מקראיות שסומנו כמשכיליות: "ישליו" (לילות, תרע"ג), "ישב כעוטה" (מיטתו של שלמה יעקב, תרע"ג), "ישתונן כליותיו" (והיה העקוב למישור, תרע"ב), "תוגיון", "דומם ויחיל", "הררי בתר", "קרח חתולתה", "ובסעיף צוקי סלע יתלונן" (תשרי, תרע"ב) ועוד.

*

עגנון הראה, כלשונו של סדן, "כי בקי יוצרם בדרכי התיאור וסממניו, כפי שנקטו סופרים אחרים מבני דורו [...] אך כשפני המחבר הפוכות כלפי העבר [...] הוא עורך בגנוי העבר ומעלה כלי הבעה נאותים" (תשל"ט, עמ' 16). לא לחינם דיבר עגנון כשקיבל את פרס ישראל על מודרניות ולא על לשון מודרנית, שהרי הוא הרבה להתמודד בסיפוריו עם העולם המודרני ולא רק עם אמצעי הביטוי שלו. ואולי בבואו לתקן את הלשון המודרנית הוא עושה מקצת תיקון גם לעולם

47. ניצוץ לאומי גם אצל מנדלי ואחד העם. הרגש הוא אנושי ובניצוץ יש מרכיב רליגיוזי. לעניין רגש ראה לעיל, עמ' 46–47.

48. בדברים שבעל פה: תפיסת עולם (ביום שעטרוני בתואר חבר באוניברסיטה בראילן, תשי"ט).

49. לדיון בחילופי הנוסח בסיפור זה ראה בר־אדון, תשל"ח, עמ' 25–28, הערות 7–12.

50. ראה הערה 43 לעיל. ירידה בצירופים פריפרסטיים חלה בלשון עגנון גם על צירופים שמניים. לדוגמה: בעל נכסים < עשיר, תש כוח < חלוש (גבעת החול, תר"ף–תשי"ג).

המודרני,⁵¹ למשל בהחליפו צירופים "חופשיים" בצירופים כבולים מספרות העבר – ודווקא בשעה שלשון הספרות חוגגת את ראשית השתחררותה מן המקורות הכתובים. מקצת הדוגמאות מלמדות שהוא עושה זאת לא רק "כשפניו הפוכות אל העבר" אלא גם בסיפורים מהווי זמנו:

- הגברת [...] כל כך יפה < מה נאה גברת זו⁵² (תשרי / גבעת החול תרע"ב – תרצ"א; בנוסח הביניים, תר"ף: כמה נאה גברת זו).
- שוב חזרה הדממה הרבה < והדממה שבה כבראשונה (אחות, תרע"א).⁵³
- אינו בא [...] לבית המדרש < הוקיר רגליו מבית המדרש (אורח נטה ללון, כתב יד).
- אחוזותיו נמסרו לאחרים < וירדו אחרים לנכסיו (שם).
- אדם שפיאר בתורה את עירנו < אדם שנשתבחה בו עירנו (שם).

*

במסת המבוא שלו "על ספרותנו" מביא סדן את תלונתו של עגנון שרוב סגולותיו של הסופר העברי בדורות האחרונים התבזבו על עצם החציבה של כלי הלשון וסיתותם, ויצאה יצירתו מפסידה מעושרה. סדן חולק על עגנון. "התעודה המיוחדת הזאת", הוא אומר, "יצירת כלי הלשון [...] לא דלדלה את סגולתם אלא העשירתה, ולא עוד אלא עצם הלשון נעשה כלי גילום מובהק של עצמיותם" (תש"י, עמ' 36). החציבה והסיתות בלשון הם אפוא תעודת הסופר בעת החדשה – בין כקובלנה (עגנון) בין כשבח (סדן) – ולפי סדן הם גם תגמולו של הסופר. עגנון, עם שהוא פושט פריטי לבוש מודרני, הולך וגדל חלקו במערכה המודרנית – המערכה על שכולל הלשון.

על כתיבתו של עגנון הביע דעתו בשנת תרצ"ח משה קליינמן, עורכו של כתב העת "העולם": "כך היה בודאי מספר אבי-אבי אלו [=אילן] היה לא רק 'בעל מוח' כ"א [=כי אם] גם בעל טעם ויודע את חוקיה ודקדוקיה של הלשון העברית" (טור 1). דברים דומים אמרו גם ביאליק וגרשום שלום,⁵⁴ וגם אברהם יעקב ברנר

51. האמונה בתיקון החברה באמצעות תיקון הלשון אפינה גם את המשכילים, אלא שעניינם נישאו לתיקון אחר.
52. "מה נאה אילן זה" (אבות ג, ז).
53. התבנית על פי המקרא (מל"א יג, כ ועוד). וכמצודות דוד: "יקם סערה לדממה – ר"ל הסערה שהקים ישיבנה לדממה" (פירושו לתהלים קז, כט). ואפשר שעגנון רומז גם ללשון "מתי מדבר" של ביאליק: "ושבה הדממה כשהיתה". השווה גם "ישוב דממה כשהיתה" (ח' הזו, פרקי מהפכה, תל-אביב תרפ"ד).
54. ביאליק, עמ' כא; דבריו צוטטו בדפדפת שיצאה לאור בשנת תרצ"ב, לקידום מכירת ארבעת הכרכים הראשונים של "כל סיפורי ש"י עגנון"; שלום, ד' באדר ב', תשל"ל.

הילל במכתב משנת תש"ך את המבוא לילקוט "אתם ראייתם" (תשי"ט) במילים דומות: "עברתי על המבוא הנפלא בסגנונו ותכנו, סגנון שמתאים לספרי יראים עם השכלול שבספרות מדע החדשה".⁵⁵ בבואו לדלות חומרים מספרי היראים עגנון מצטייד אפוא בכלי הסופר־האמן: הטעם והדקדוק. נבדוק את גלגולי הטעם והדקדוק בקטע מתוך הסיפור "והיה העקוב למישור":⁵⁶

והיה העקוב למישור, יפו תרע"ב (1912), עמ' 49	והיה העקוב למישור, ברלין 1919, עמ' ע	מאז ומעתה, ברלין תרצ"א (1931), עמ' קלט
ובעת ההיא ואין רב בעיר הזאת, כי רבתי ביהודים היתה ושרי התורה אוו אותה למושב מימות עולם עד הדור העבר. אך מיום שמת הגאון הקודם בטל זיו הרבנות שם ועל כסאו לא ישב זר, עד כי יבוא לכהן עליהם רב פעלים ונודע ביהודה.	כי מיום שמת גאון עוזם בטל בה זיו הרבנות ועל כסאו לא ישב זר, עד כי יבוא רב וגדול לשכון כבוד בעירם, אשר מאז ומקדם קננו בתוכה שרי התורה גאוני עולם.	שמפני כבודו של הרב הנפטר שהיה מפורסם בקדושתו ובתורתו קיימו וקיבלו עליהם אנשי הקהילה שלא להושיב על כסאו רב אחר עד שימצאו גאון מפורסם לשכון כבוד בעירם, אשר מאז ומקדם קננו בתוכה שרי התורה גאוני עולם.
והרבה עשו בבוצץ לזכות ברבה והשתדלו בכמה המצאות ממש עצמו מלספר, ולא עלתה בידם, מחמת שבוצץ החזיקה בו בשבע ידים ממש,	והרבה עשו לזכות בהגאון מבוצץ והשתדלו בכמה המצאות ולא עלתה בידם, כי אנשי העיר, אנשי בוצץ, החזיקו בו בשבע ידים.	והיו מתקנאים באנשי בוצץ שזכו לרב וגאון כהגאון מבוצץ והיו משתדלים בכמה מיני השתדלויות למשכו אליהם ולא עלתה בידם, כי אנשי בוצץ החזיקו ברבם בשבע ידים. אך המה לא אמרו נואש
ואף על פי כן לא התיאשו הימנו	אך המה לא נתיאשו ממנו	

ההשוואה בין שלושת הנסחים של הקטע מתוך "והיה העקוב למישור" מראה כיצד מתרחק עגנון מכמה מדרכי הלשון של הנוסח הראשון בלי לגרוע מרושמו של הסגנון היראי. בעוד הנוסח האחרון נראה בנוי במחשבה תחילה כיחידה הגיונית שקשריה בהירים, הנוסח הראשון נראה כצירופים כבולים מחוברים בקישורים רופפים: כי בפתיחת הקטע מובנת בקריאה ראשונה כמילית סיבה, אבל אינה יכולה להיות כזאת כי אין כל קשר סיבתי אפשרי בין שני עבריה. קשה לפרש אותה כמילית

55. מכתבי ברנר שמורים בארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. תודתי למכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים על הרשות להביא מהם כאן.

56. להשוואה בין "שבחי הרב" (פרומקין) ל"והיה העקוב למישור" ראה מירקין, עמ' 180–181.

זיקה כי כמילית זיקה היא משמשת בעברית רק לפני משפט תוכן מושאי ולא לפני משפט לוואי. ואכן בנסחים המאוחרים כתוב: "בעירם אשר מאז ומקדם קננו בתוכה שרי התורה". ואולי כי הוא לשון ויתור, קיצור מן אף כי. כך מתפרש הפסוק הנאמר בסליחות "וסלחת לעוני כי רב הוא" (תה' כה, יא): "אף על פי שהוא רב" (אבן עזרא), "אף שעוני גדול ורב" (מצודת דוד).⁵⁷ בנוסח הביניים כי היא אמנם מילת סיבה, אבל שם נמחק הקטע הבא מיד לאחריה ונוצר קשר סיבתי עם ההמשך. המילית עד עומדת בין הצירופים מימות עולם והדור העבר כאילו הם ציוני זמן שווים ומאוזנים. אבל מימות עולם הוא לשון הפלגה בעל עצמה רגשית גבוהה המציין זמן "נצחי" ולכן השכנות עם הדור העבר אינה מתקבלת כדבר המובן מאליו והיא מפחיתה מכוחו. ואכן בנסחים המאוחרים כתב עגנון את הצירוף הדומה לו מאז ומקדם ולא הציב לו סוף. "בטל זיו הרבנות שם" תוקן: "בטל בה זיו הרבנות"; "והרבה עשו בבוץ" – העושים אינם נזכרים ולרגע נרמה שהעושים הם אנשי בוצץ, ולא היא. בנוסח הביניים אמנם עדיין הנושא נעלם אבל גם הדור-משמעות מבוטלת: "והרבה עשו לזכות בהגאון בבוץ" (כמו כן מסתמנת בו דור-משמעות אחרת אך היא מתבטלת מיד: "אנשי העיר, אנשי בוצץ"). הנוסח האחרון כבר שומר על רציפות של פעולות בציון הפועלים: הוא פותח ב"קיימו וקיבלו עליהם אנשי הקהילה", ממשיך ב"שימצאו" וגומר ב"והיו מתקנאים באנשי בוצץ [...] והיו משתדלים". השתדלו – מצד העניין הוא מוסב כנראה לאחר, אל "לזכות ברכה", אבל מצד התחביר הוא חסר השלמה. בנוסח האחרון כבר יש השלמה: "היו משתדלים [...] למשכו אליהם". גם בכרית המילים שבנוסח הראשון מצא עגנון כמה ליקויים ותיקנם בנוסח הביניים או בנוסח המאוחר: קודם הוא תואר יחסי המוסב אל מישורו שבא אחריו, ואילו כאן להגאון הקודם אין עדיין מחליף שהוא יכול להיות "קודם" לו. התיבה זר היא חלק מן המובאה משחרית לשבת, אבל בהקשר שלפנינו היא בחזקת גרירה מיותרת. בנוסח האחרון כתב במקומו "רב אחר" וכו'. כמו כן נמחקו המילים המצאות וממש (פעמיים) שנשקפת בעדן היידיש, וסולקו תופעות של עירוב לשון, אי דיוק במסירת פסוקים ואנלוגיות: "אור אותה למושב" (בלי הכינוי החוזר להם), "עצמו מלספר" (דקדוק לשון חז"ל בתוך פסוק), "לכהן עליהם" (על פי פועלי שליטה אחרים, כגון "מולך על"), "מחמת שבוצץ...". כמה מן השינויים מלמדים על שינוי בפואטיקה: את הלשון נופל על לשון הגלוי "רב פעלים ונודע ביהודה" (רמיזה לספרי הרבנים הנודעים) מחליף עגנון בצירוף הרבני השכיח "גאוני עולם" שחבוי בו לשון נופל על לשון המקרא, שכבר התמסד והשתגר. הוא מוציא את רוב השיבוצים, ובהם גם כאלה שחלו בהם המרות לקסיקליות: "רבתי ביהודים" (מן "רבתי בגוים"), "בטל זיו הרבנות" (מן "בטל זיו

57. תודתי לד"ר מרדכי מישור שהראה לי פירושים אלה. וראה גם א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-ברלין 1908–1959, כך ה, עמ' 2328, טור ב.

החכמה" או "בטל זיו הכהונה" שבמשנה), ומכניס צירופים שכבר היו למטבעות לשון: "לשכון כבוד", "מאז ומקדם", "קיימו וקיבלו" ועוד.⁵⁸ עד כאן נמנו שיקולים הנובעים מן היחידות המילוניות ומן ההקשרים המידיים שלהן. אבל לשיקולי הבררה אופק רחב יותר: השיבוץ היחיד בנוסח המאוחר "בימים ההם אין רב בעיר" שאל מספר שופטים, והוא שינוי מן הנוסח הראשון "ובעת ההיא ואין רב בעיר הזאת". שינוי זה משפיע על בררת המילים שבסביבת הקטע המובא. למשל, המשפט "וירא כי רד היום" (תרע"ב, עמ' 56) מתחלף בשיבוץ "הוא עם בוצץ והיום רד מאוד" (תרצ"א, עמ' קמז) שמן הפסוק "הם עם יבוס והיום רד מאוד" (יט, יא). דיוק זה חושף רמיזה לסיפור פילגש בגבעה (פרקים יט–כ בספר שופטים), ומנחה אותנו לקרוא גם את העשן שעלה באפו של מנשה חיים בהתקרבו אל העיר (שם, עמ' קמז) כנמשך מן הפסוק "משאת העשן מן העיר" (כ, לח) וגם את המילים "ויבוא עד ירכתי העיר שם ישכנו הנכרים" (שם) כשאולות מן הפסוקים "ירכתי הר אפרים" (יח, יט) ו"עיר נכרי" (יט, יב). כל התוספות האלה מצטרפות לנמצא מאז המהדורה הראשונה, כגון השיבוץ "ואין מאסף אותו הביתה" או העיר סדום הנזכרת כמה פעמים בקרבת מקום (שסיפורה נקשר כידוע קשר של דמיון והקבלה לסיפור פילגש בגבעה): "כסדום היינו, סדום ממש, אדם מישראל גווע בראש חוצות ואין מאסף אותו הביתה" (תרצ"א, עמ' קלח; תרע"ב, עמ' 49: "סדום! ממש סדום!" וכו'), ואפילו פילגשים נזכרות בסיפור בדרך משל ובדיחה (שם, עמ' קמ).

תמורות בעלות משקל גם בגלגולי הסיפור "גבעת החול":⁵⁹

המקורות	גבעת החול, סיפורי אהבים, תרצ"א, עמ' קפה	חשרי, הפועל הצעיר, ה (תרע"ב), גיליון 1, עמ' 11, טור 2
מ"ק ח ע"ב: עושין כל צרכי המת, גוזזין לו שערו...	אותו היום שגוזזין מחמת מחלת הטיפוס	ובאותו היום, שיצאה הגזירה מלפני הרופא לגוזזין מחמת הטיפוס,
יומא כג ע"א (ועוד): געו כולן [כל העם / ישראל] בבכיה	געו כל הנערות בבכיה.	בכו כל הנערות.
ב"ב צא ע"ב: אותו היום שנפטר אברהם אבינו מן העולם, עמדו כל גדולי אומות העולם בשורה ואמרו: אוי לו לאדם שאבד מנהיגו	ואפילו בעלת רכבה צעקה בחלומה אוי גוזזים שערוניה של יעל.	ואף אויבתה בנפש הטיפחה פעמים אין מספר מתוך חלום קשה: גוזזין שערוניה של יעל חיות!

58. עיבודים ותיקונים דוגמת אלה נפוצים גם בילקוטיו המכילים דברים בשם אומרם. יריעה רחבה בנושא זה פרס שטרן.

59. על נוסחי גבעת החול ראה הלוי־צויק, תשמ"ט, עמ' 45–69.

שני שינויים מתבלטים בחילופי הנוסח: הקשר למקורות שהיה קלוש במהדורת תר"ף מתהדק ומתרחב במהדורת תרצ"א והחלק היחסי שלו בטקסט גדל. הפתוס הגלוי שבמהדורת תר"ף מתחלף בפתוס עצור במהדורת תרצ"א: "ובאותו היום, שיצאה הגזירה מלפני הרופא לגזון מחמת הטיפוס" < "באותו היום שגזון מחמת הטיפוס"; "ואף איבתה בנפש התיפחה פעמים אין מספר מתוך חלום קשה" < "ואף בעלת דבבה צעקה בחלומה". הרמיזה למאורעות דרמטיים או טרגיים מן הספרות הקלאסית (ההפניות – בעמודה השמאלית) וקשירתם לפעולות היום-יום של הצעירים בנווה-צדק מנחה לקרוא את הקטע מ"גבעת החול" כאילו הוא פרודיה על הנוסח שב"תשרי", כלומר על עולמם של גיבורי הסיפור וכותבו הצעיר. משתי ההשוואות ניכר הבדל בשימוש בלשון המקורות בין נוסח ראשון לאחרון: השליטה בלשון המקורות גדלה והיא משמשת יותר ויותר כלי שרת למעשה האמנות.

*

הרגישות לכוחן של רמיזות פועלת גם בכיוון הפוך – כנגד העודפות בהן:

- מים שאלתי < מים אני רוצה (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף; בנוסח תרצ"א: מים אני מבקשת⁶⁰).
- יוחנן עלה על יצועו, לא ינום ולא יישן < יוחנן עלה על יצועו ולא יישן (החופה השחורה / חופת דודים, תרע"ג-תרפ"ג).
- על כסאו לא ישב זר < שלא להושיב על כסאו רב אחר (והיה העקוב למישור, תרע"ג).

עגנון מחליף את המשפט "מים שאלתי" ב"מים אני רוצה" ומנתק קשר אפשרי בין יעל חיות ובין יעל אשת חבר הקיני; כך הוא מרחיק את נדודי השינה מן הפסוק "לא ינום ולא יישן" ואת כהונת הרב – מן הרמיזה לברכות ההפטרה, כי יש באלה הגבהת-יתר שסופה הנמכה ופיחות.

לפתחו של השימוש בפסוקים אורבת סכנת המליצה, וסגנונו של עגנון השואף לפשטות, לדיוק ולקיצור מתקשה להכיל גרירות של פסוקים, והוא נמנע מהן במהדורות מאוחרות:

- ובעודה בכפם נתמעכה < עד שנתמעכה בכפם ממש (והיה העקוב למישור, תרע"ג).
- אפתח לו כפי מחט סדקית < אפתח לו (שם).
- עמד כעל גחלי רתמים < כאדם שעומד על גבי גחלים (אחות, תרע"א).

60. חילוף לשון מקרא בלשון חז"ל הוא כידוע חילוף נפוץ ביותר במהדורות עגנון. השווה גם למעלה: איבתה בנפש < בעלת דבבה.

*

סדן ממליץ לסלק "בפשיטות" את "הדקלרציה המבודחת" של עגנון בטקס הענקת פרס ישראל (משל "החלב המהול", מעצמי אל עצמי, עמ' 44) ולקיים "בחנית תורתו עזבו ואותו שמרו" (סדן, תשל"ט, עמ' 67). ואכן, למרות דברים מפורשים שאמר עגנון בכמה הזדמנויות נגד מחיי הלשון ומחלֶּנֶה, הוא מגשים היטב את החירות שהשיגו הם ונהנה הן מן התהודה של "לשון הספרים" הן מן הגמישות והחיוניות של "לשון החיים". עגנון חופשי לצייר בקולמוסו תמונה של "ווילונות ירקרקים כגלי נילוס מתנפנפים" (גבעת החול), בלי שתשתקף בה בהכרח הטלית המנפנפת שמספרות ההלכה (אהלות ח, ה); וגם כאשר הוא מוסיף: "כשהווילונות מתנפנפים ציציות של אור וציציות של צל משתבצות על פני הרצפה" (גבעת החול), הטלית הנרמזת נמצאת מתנפנפת בין קודש לחול.

קליינמן (לעיל) כרך את ה"טעם" עם ה"דקדוק", ואכן מלשונו של עגנון ניכר שחשב כי ספרות מופת יש לכתוב בלשון מופת, וכסופרי ההשכלה סבר שיצירת ההווה פתיחתה לימוד לשון העבר. "בדורות האחרונים התפתחה לשונו של הספר העברי", כתב עגנון בשנת תרפ"ו לרגל יציאתו לאור של "אוצר לשון המשנה" (מפעלו של י"ח קוטובסקי), "גמגומי לשון התחילו פוסקים, לשון עלגים מקבלת תיקונה. וכבר אדם אומר רעיון נאה בצורה נאה. אבל מה הלשון חסרה? – דיוק!" (מעצמי אל עצמי, עמ' 384). עגנון התגעגע אל "משכילים ראשונים שיראתם קודמת להשכלתם, אלו בעלי תנ"ך ובעלי דקדוק" (סיפור פשוט, עמ' 49), וודאי ראה את עצמו ממשיתם. עד המאה העשרים לא נחשבה בעלת דקדוק אלא לשון המקרא לבדה, אבל בזמנו כבר פרח חקר לשון חז"ל. עגנון היה חבר בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון העברית, ואף על פי שיחסו למוסדות אלו ולאנשי לשון בכלל היה דו-ערכי, הוא עקב אחר המחקר, היה בקי בתגליותיו (ואף נעזר בחוקרים כחנוך ילון ושרגא אברמסון⁶¹) והסתייע בו בבניית תשתית דקדוקית לכתביה אמנותית.

*

בדבריו שהובאו בפתח הרשימה הציג עגנון שני קטבים, אבל למעשה לשונו מפעילה מערכת משולשת שבדקדוקיה ניצבות שלוש לשונות: לשון ספרי היראים, לשון ספרות ההשכלה ולשון הספרות החדשה, והן כורחות שלוש בריתות שלוש מטרות. ברית כורחות שתי לשונות העבר נגד הלשון החדשה ההולכת ומתנתקת מן המקורות הקלאסיים. ברית אחרת כורחות העברית של ספרי היראים והעברית

61. "היתה בו תמיד נטיה למחקר", כתב גרשום שלום, "לאמיתו של דבר, לא חש עגנון את עצמו מעולם כה נוח בחברתם של סופרים, כפי שהרגיש במחיצתם של מלומדים" (שלום, י"ב באדר ב', תש"ל).

המתחדשת בכתב ובדיבור נגד הטהרנות המקראית והמליצה המשכילית. ולבסוף, שני אגפיה של ספרות העת החדשה כורתים ברית נגד אופייה הבלתי דקדוקי של לשון היראים.⁶² חלום הרציפות של עגנון אינו נעצר על סף של העת החדשה אלא "מעגל דורות שלם הוא מצע ההדיינות היצירתית של המחבר" (סדן, תשל"ט, עמ' 66).

רשימת מאמרים וספרים

- אבינרי, תרצ"ה = י' אבינרי, מילון חידושי ח. נ. ביאליק, תל-אביב תרצ"ה
 אבינרי, תשכ"ה = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
 ביאליק = ח"נ ביאליק, דברים שבעל-פה, ב, תל-אביב תרצ"ה
 בן-ציון = ש' בן-ציון, כתבים לבני הנעורים, ב, מוסקה-אודיסה תרפ"ד
 בקון = י' בקון, ביאליק בין עברית לידיש, באר-שבע 1987
 בראדון, תשל"ח = א' בראדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשל"ח
 בראדון, תשנ"ד = א' בראדון, "כנגן המנגן" – כמקור לחקר לשון וחברה בתקופת העלייה השנייה, קובץ עגנון, בעריכת א' ירון ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 261–285
 בריוסף = ח' בריוסף, מטפורות וסמלים ביצירתו של גנסין, תל-אביב 1987
 גולדנברג = א' גולדנברג, "אופטימיסטן, אופטימיסטון – ולשונו של עגנון", לשוננו לעם ל (תשל"ט), עמ' 21–28
 הלוי-צוויק, תשמ"ד = י' הלוי-צוויק, ראשיתה של ביקורת עגנון (תרס"ט-תרצ"ב), חיפה תשמ"ד
 הלוי-צוויק, תשמ"ט = י' הלוי-צוויק, עגנון במעגלותיו, תל-אביב תשמ"ט
 מירון = ד' מירון, "האודיסיאה העגנונית של באנד", מאזניים כז (תשכ"ח-תשכ"ט), עמ' 183–201
 מירקין = ר' מירקין, "מעשה אבות סימן לבנים" – דוגמה לחיפוש במאגרים הממוחשבים של עגנון, מנדלי וספרות השו"ת", לשוננו לעם לו (תשמ"ו), עמ' 175–184
 סדן, תש"י = ד' סדן, על ספרותנו, ירושלים תש"י
 סדן, תשל"ט = ד' סדן, מסות ומאמרים על ש"י עגנון, תל-אביב תשל"ט
 סיוון, תשכ"ח = ר' סיוון, על חידושי מלים, ירושלים תשכ"ח
 סיוון, תשל"ו = ר' סיוון, "מחיי המלים", לשוננו לעם כא (תשל"ו), עמ' 245–249
 סירקין = י' סירקין, "מומי ניב שפתים", שפתנו א (תרע"ז), עמ' 37–42

62. להיבטים חברתיים ואידאולוגיים של ההתנגדות ללימוד הדקדוק ראה פרוש.

פישלר = ב' פישלר, "למה אין אמון בתרגיל?", לשוננו לעם מז (תשנ"ו), עמ' 72-68

פרוש = א' פרוש, "מבט אחר על 'חיי העברית' המתה": הבערות המכוונת בלשון העברית בחברה היהודית המזרח אירופית במאה הי"ט והשפעתה על הספרות העברית וקוראיה", אלפיים 13 (תשנ"ז), עמ' 106-65
 קדרי, תשמ"א = מ"צ קדרי, "עיונים לשוניים ב'שירה'", ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן תשמ"א, עמ' 130-116

קדרי, תשמ"ט-תש"ן = מ"צ קדרי, "על ש"י עגנון כאיש הלשון", לשוננו לעם מ-מא (תשמ"ט-תש"ן), עמ' 246-242

קלזנר = י' קלזנר, "חוש הלשון של ביאליק", לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 10-3
 קליינמן = מ. ק. [משה קליינמן], "ש"י עגנון בשנות העצה", העולם כו (תרצ"ח), עמ' 924

שלום = ג' שלום, "ש"י עגנון - אחרון הקלסיקאים העבריים", משא, ד' באדר ב', י"ב באדר ב', תש"ל

שמרוק = ח' שמרוק (מהדיר), חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי בשנים 1905-1908, ירושלים תשל"ו

שקד = ג' שקד, אמנות הסיפור של עגנון, א, תל-אביב תשל"ג
 שטרן = ח' שטרן, עגנון כעורך לשון מקורותיו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו